

Василь Балусок
(Київ)

**ЕТНІЧНА ВІДМІННІСТЬ МІЖ
УКРАЇНЦЯМИ ТА БІЛОРУСАМИ
В СЕРЕДНЬОВІЧНО-
РАННЬОМОДЕРНІ ЧАСИ
(У ЗВ'ЯЗКУ З ПРОБЛЕМОЮ
ПРИКОРДОННЯ НА
ЦЕНТРАЛЬНОМУ ПОЛІССІ)**

Українсько-білоруське прикордоння до сьогодні характеризується значною мірою нечіткістю міжетнічного розмежування. Населення Полісся, зокрема Центрального (надприп'ятського), що проживає обабіч українсько-білоруського міжетнічного і міждержавного кордонів (які далеко не завжди збігаються), довго не мало чіткого усвідомлення приналежності до українців чи білорусів, що підкріплювалося розмитістю етнокультурних кордонів. Частково така ситуація зберігається і сьогодні, хоча тепер діє чинник свідомого формування (“конструювання”) національною інтелігенцією та дотичними до цієї сфери державно-політичними структурами України й Білорусі у поліського населення відповідної, української чи білоруської, ідентичності. Причому, якщо в Україні визнається факт невідповідності, чи не повної відповідності політичного кордону етнічному, то в Білорусі жорстко визначили, що кожен, хто проживає на її території, має бути білорусом (при цьому також ігнорується чинник етнокультурний). Відносно більш ранніх часів, зокрема для середньовічно ранньомодерного періоду, а частково й пізніше, слід зауважити, що питанню етнічної відмінності українців і білорусів на рівні серйозних наукових пошуків чомусь приділяли не вельми багато уваги. Слід зауважити, що в тогочасних джерелах цю проблему, навіть для південніших за поліські українських теренів і північніших за поліські білоруських земель, теж великою мірою відображено слабко. Наслідком означеної ситуації є те, що в роботах багатьох авторів, особливо не етнологів, нерідко можна знайти твердження про дуже пізне розділення українців та білорусів як окремих етносів, які раніше, мовляв, становили

одну етнічну спільноту, один народ. Наприклад, відомий російський славист Б. Флоря вважає, що це сталося вже в середині XVII ст., тобто після Козацької революції під проводом Богдана Хмельницького¹. Українська дослідниця О. Русина так само стверджує, що “в XIV–XVI ст. у межах східнослов'янського ареалу відбувалися складні процеси етнічної диференціації, котрі згодом привели до формування російської, української й білоруської народностей”².

На нашу думку, по-перше, тут ми стикаємося все з тими ж рудиментами радянської концепції “спільної коліски” т. зв. “давньоруської народності”, поданих іншими термінами; по-друге, хоч етнічна відмінність між українцями та білорусами в пізньосередньовічно-ранньомодерні часи в джерелах простежується недостатньо чітко, все ж вона існувала. І говорити слід не про абстрактний “східнослов'янський ареал”, а про конкретні форми, в яких тут проходило етнічне життя. Крім того, як видається, твердити про великі за територією розселення етнічні спільноти типу етносу для тих часів взагалі вельми проблематично, оскільки стан тодішніх комунікацій, зокрема інформаційних, ставив певну межу територіальному ростові етносів. Інтенсивність інформаційних зв'язків, якими передається етнокультурна й етнічна інформація між членами спільноти в синхронії та діахронії, необхідна для утворення та існування власне етносу³, нерозвинутими середньовічними комунікаціями могла бути забезпечена лише на відносно невеликій території. І етнічна еволюція відбувалася не шляхом утворення спочатку великих за територією етносів, а потім поділу їх на менші, а навпаки, по лінії інтеграції кількох менших етносів у більші завдяки розвитку інформкомунікацій⁴. Стосовно українсько-білоруського етнічного порубіжжя, гадаємо, слід говорити про можливі певні прояви етнічної неперервності⁵, що тут довго зберігалися, у той час як далі від прикордоння усвідомлення своєї іншості, в усякому разі з боку українців стосовно білорусів, було набагато чіткішим.

Дослідження проблеми етнічної відмінності між українцями та білорусами слід почати з аналізу стану етнокультурної ситуації, яка склалася після розселення слов'ян у середині I тис. н. е. на території Східної Європи, асиміляції ними місцевого

субстратного населення, різного в різних її регіонах, та завершення формування племінних етносів, відомих з літопису (полян, деревлян, волинян, дреговичів, кривичів, полочан, радимичів та ін.). Як відомо, українці й білоруси мали різні етнічні і, відповідно, різні етнокультурні субстрати. Якщо в українців це були переважно іранці, а також, меншою мірою, фракійці, то для білорусів таким субстратним населенням стали здебільшого балти. Про присутність балтів на українських теренах можна говорити лише стосовно Північної України, тобто поліських теренів. Не випадково, очевидно, що саме тут пізніше й простежуються риси етнокультурної та етнічної неперервності, а також відмінність Полісся як етнографічної зони від земель власне України. Різні етнічні й етнокультурні субстрати на територіях України та Білорусі започаткували і різні напрямки етогенезу в цих країнах, витворивши спільно з різними природно-географічними умовами різні етогенетичні ніші, що породили відповідно український та білоруський етноси⁶.

Саме у VIII–IX ст. практично всю територію України, за винятком сіверянського Лівобережжя, де побутувала роменська культура, займає археологічна лука-райковецька культура. Для неї в усіх регіонах характерні однотипні житла, кераміка, поховальні споруди та інші культурні реалії, зафіксовані археологами⁷. Водночас за даними археології, у формуванні лівобережного слов'янського населення на теренах України теж брали участь значні групи слов'ян із Правобережжя, що знайшло відображення і в місцевій культурі. “Маючи в значній мірі спільні корені, райковецька і роменська культури дуже близькі за характером жител, похоронного обряду і речового матеріалу”⁸, – зазначає відомий археолог-славист В. Баран.

На території майбутньої Білорусі в цей період існують інші археологічні культури (хотомельська, бихівська, банцерівська). До речі, на білоруських землях, на відміну від українських теренів, розселення слов'ян і асиміляція ними субстратного населення (місцевих балтів) на час утворення Київської Русі ще не завершилася. Тривала вона навіть і в XI–XIII ст., а частково й довше⁹. Це, звичайно, відбивалося й на етнокультурі та самосвідомості місцевої слов'янської людності, дещо затягуючи за-

вершення етногенезу білорусів, порівняно з етногенезом українців.

Різні природно-географічні та соціальні (власні етнокультурні субстрати) умови, сфокусовані в різних етногенетичних нішах, на теренах України й Білорусі в означений час зумовили й відмінності в культурі місцевої слов'янської людності. Зокрема, на території України раніше поширюється дво- і трипільна система землеробства, у той час як у Білорусі довше важливу роль відіграє підсіка та лісовий переліг. Зі знарядь в українській лісостеповій смузі значного поширення набув плуг, на відміну від сохи на півночі; існували також відмінності в конструкції рала. Зерно на півдні, де сонячних днів більше, сушили на сонці і зберігали у здавна поширених тут зернових ямах. У північній лісовій зоні з більш холодним та вологим кліматом і ґрунтами, що промерзають узимку, для його сушіння використовували такі особливі пристрої, як "овин", "шиш", а зберігали у спеціальних наземних спорудах. Для конструкції південноруських житлових та господарських будівель було характерним заглиблення в землю, обмазка глиною та побілка стін, різні пічурки, лежанки й призьби, погрібні ями і ін.). На відміну від них, будівлі на теренах Білорусі зазвичай були наземними, переважно зрубної конструкції. Поселення на півдні тяжіли до багатодвірності, що відрізняло їх від малодвірних на півночі. Існували відмінності в технології, сировині та знаряддях ремісничих виробництв (металургії, деревообробці, прядінні, ткацтві та ін.), а також у прикрасах, фольклорі й віруваннях¹⁰. Звичайно, означені відмінності в етнокультурі слов'янського населення на теренах України та Білорусі в давньоруські часи не мали абсолютного характеру. Скажімо, соха, хоча й іншої конструкції, побутувала і в Україні, а господарство та матеріальна культура поліської зони над південним берегом Прип'яті мало чим відрізнялися від аналогічних реалій на Білоруському Поліссі. Водночас наявність у населення південноруських земель культурних реалій, властивих лісостеповій зоні та відсутніх чи переважно відсутніх у лісовій зоні, накладала відбиток на культуру та самоусвідомлення місцевого населення. Крім того, Південне Полісся на території України в міру його господарського освоєння ставало все більше схожим на Північний Лісостеп, і куль-

тура та господарство поліського населення теж зазнавали відповідних змін¹¹.

Незважаючи на ці етнокультурні відмінності, про українців та білорусів як про самостійні етноси стосовно давньоруських часів говорити ще передчасно, оскільки тоді взагалі йшлося лише про етногенез східнослов'янських народів. Як показали дослідження, в епоху зрілого середньовіччя, тобто в період удільної роздробленості Давньої Русі, на теренах України й Білорусі (як і Росії та західноєвропейських країн) існували групи земельних етносів, що заселяли терени відповідних земель князівств¹². На території України це були: середньонадніпряньська русь ("русь" – збірна назва, що передавала множину, в однині – "русин"), галичани, чернігівці, володимирці (волинці), невелика спільнота болохівців, а також сіверяни-севрюки (на майбутньому українсько-російському порубіжжі). У Білорусі зафіксовані полочани та смольняни¹³. При цьому на майбутньому українсько-білоруському прикордонні обабіч Прип'яті, тобто на Центральному Поліссі, проживав самостійний земельний етнос – турівці. Назву "турівці" досить часто використовують у літописах для позначення населення Турівської чи Турово-Пінської землі. Кордони Турівського (Турово-Пінського¹⁴) князівства-землі, зокрема на півдні, різні автори визначають не однаково – очевидно, вони змінювалися. До того ж, ці кордони за джерелами окреслені нечітко. Це стало наслідком того, що Турівське князівство не належало до сильних. Зокрема, воно довгий час фактично підлягало Києву¹⁵. Та все ж відомо, що Турівська (Турово-Пінська) земля містилася над Прип'яттю і включала переважно території нинішнього Центрального Полісся, сягаючи на сході Дніпра; на заході – східного кордону Волинської землі (Берестейська волость) біля витоків рік Лісної та Ясельди; а на півночі – верхів'я Німану (нинішня Білорусь)¹⁶. Етнічну підоснову турівців (зокрема південніше Прип'яті, а значить – на території України) склали південні дреговичі, а також, очевидно, частково, – деревляни, які на півночі свого ареалу, як вважав М. Грушевський, проживали черезсмужно з дреговичами¹⁷. Існує гіпотеза, за якою всі центральнополіські землі (на правому березі Дніпра південніше Прип'яті) належали деревлянам¹⁸. Насе-

лення північної частини Турівської землі (на північ від Прип'яті, тобто на теренах Білорусі) хоча й сформувалося теж на основі дреговичів, – включало потужний балтський субстрат і в цьому мало відрізнялося від решти протобілорусів. Західне Полісся, яке входило до складу Волинського князівства, у давньоруські часи належало до етнічної території волинців (володимирців) – земельного етносу, що утворився на базі колишніх волинян. Північний кордон Волинського князівства проходив тут набагато північніше верхів'я Прип'яті, тобто вже по сучасній білоруській території, а північна межа ареалу розселення володимирців (волинців), раніше волинян сягала ріки Ясельди й міста Більська¹⁹.

Завершення етногенезу українців припадає на кінець XII – початок XIII ст.²⁰ (верхній рубіж можна змістити на середину XIII ст., коли в межах Південної Русі відбувалися інтенсивні міграції та інші комунікаційні процеси, пов'язані з монгольською інвазією і спробами Данила Романовича (Галицького) відновити створену ним напередодні державу²¹). Це було пов'язано з утворенням у Південній Русі осібної етнополітичної спільності у формі суперництва за Київ галицько-волинських та чернігівських князів (Романовичів і Ольговичів), у межах якої інтенсифікувалися комунікації. Саме тоді фіксується поширення з Середньої Наддніпрянщини на всю південноруську територію (тобто майбутню Україну) етноніма “русь” і “русин” як самоназви. На позначення слов'янського населення нинішніх Білорусі й Росії у Південній Русі (Україні) в XIII ст. продовжували використовувати колишні земельні етноніми: “полочани”, “смолянни” (в Білорусі), “суздальці”, “новгородці”, “псковичі” та інші (в Росії). Землі, де вони проживали, як і раніше, чітко протиставлялися Русі у тому розумінні, в якому тепер вважається вся Південна Русь²² (до кінця XII ст. власне Руссю означені лише терени Київського та Переяславського князівств²³). А вже з XIV ст. щодо білорусів в Україні замість колишніх земельних етнонімів “полочани” та “смолянни” фіксується використання етнонімічної назви “литва” (у множині) і “литвин” (в однині)²⁴. Тобто українці (тодішня самоназва “русь”) достатньо чітко відмежовували себе від білорусів. Вживання етнонімічної назви “литва”/“литвин”

стосовно слов'янського населення на території Білорусі слід пов'язувати з підпорядкуванням даної території Литовській державі, що, набираючи сили, включила до свого складу й білоруські землі.

На теренах України з середини XIII ст. встановлюється монгольське панування, якого не було на землях Білорусі. Тобто, як бачимо, в дію включився ще й цей політичний чинник. Зокрема, передаючи великому князю Вітовтові права на південноруські терени, після інкорпорації їх до складу Великого князівства Литовського в другій половині XIV ст., золотоординський хан Тохтамиш у своєму ярлику перелічує землі, які майже повністю збігаються з українськими територіями (окрім Галичини, Закарпаття та Буковини, що тоді татарам не належали). Серед неукраїнських він називає лише Смоленську землю, а також ті території Сіверщини, що пізніше відійшли до Московії²⁵. Цей документ є свідченням того, що українські землі цілісно ввійшли до володінь татар у 1240–1260-х роках, будучи відмежованими від земель білоруських, які Орді не належали. О. Русина простежує північний кордон підтатарських земель по лінії: на захід від Києва – “Пінськ–Берестя/Луцьк–Володимир, а на схід – Гомель–Чечерськ–Мглин/Чернігів–Стародуб–Брянськ”²⁶. Як бачимо, він приблизно збігається з нинішнім північним кордоном України та північною межею етнічної території українців. Немає сумніву, що цей кордон між майбутніми Україною і Білоруссю, пов'язаний з пануванням татар на українських землях, переважно (хоча й не повністю) збігаючись з північною межею південноруської етнополітичної спільності, що склалася в кінці XII ст. й існувала в першій половині XIII ст. та зумовила завершення етногенезу українців, і далі відігравав свою роль у відмежуванні їх від близьких етнічно й культурно білорусів, сприяючи поглибленню відмінностей між ними.

Свідчень стосовно етнічних відмінностей між українцями та білорусами аж до XVI ст. маємо не так уже й багато. Це великою мірою пояснюється відсутністю відповідних джерел, які відбивали би прояви етнічної самосвідомості, а також недостатньою дослідженістю цього періоду представниками історичних наук²⁷. Але в сусідніх країнах тоді досить чітко бачили відмінність між Україною й Білоруссю.

Наприклад, ще в 50-х роках XIV ст. візантійський історик Никифор Григора у своєму творі зазначав, що народ “Рос” поділяється на чотири Русі – три християнські й одну язичницьку. Язичницька Русь – це Литва, дві наступні – Московське та Тверське князівства. Четверта ж Русь, припускає американський візантиніст І. Шевченко, це Мала Росія (так називали її в той час греки) з центром у Києві²⁸. Білорусь, як бачимо, у Константинополі тоді окремо не виділяли, включаючи її до складу Литви, яка через це теж зараховувалася до Русі. Тому й пізніше, за Люблінською Унією 1569 року, землі України майже повністю відійшли до Польщі, знову з’єднавшись воєдино, оскільки для всіх вони тоді становили одне ціле або сприймалися дуже близькими, як територіально, так і культурно та етнічно²⁹.

З XVI ст. відомостей про етнічну й етнокультурну відмінність українців і білорусів до нас дійшло більше. Наприклад, в описах 1566 та 1598 років маєтків, що містилися на території пізнішого Луцького повіту, ми серед відетнонімічних прізвищ чи прізвицьк, таких як Мазур, Німець, Шваб, Турчин, Караїмович, неодноразово бачимо прізвища Литвин і Литвинович³⁰. Даний факт свідчить про те, що місцеве українське населення чітко вирізняло литвинів (білорусів) як окрему етнічну спільноту, таку як німці, шваби, турки, караїми, мазури, відділяючи їх усіх разом від “русі”, тобто від себе.

Про усвідомлення відмінностей між русинами-українцями і білорусами (теж “людьми руськими”, але водночас і “литвинами”) свідчить не тільки вказана вище відмінність в етнічності, але й твори українських інтелектуалів кінця XVI – початку XVII ст., зокрема Мелетія Смотрицького та Йова Борецького, а також тогочасні документи, наприклад лист київської шляхти до місцевого воєводи від 24 жовтня 1619 р., де така відмінність чітко визначається³¹. Близько 1620 р. в латиномовній поемі “Дніпрові камена” її автор дає характеристику (цікаву саму по собі) “чужим” для українців народам. При цьому він називає практично всі основні сусідні етноси, які оточували українців, цим самим окреслюючи українську етнічну територію: татар (називає їх “скіфами”), румунів (“волохами”), росіян (“мосхами”), поляків (“ляхами”), а також білорусів

(“литвинами”). Він, зокрема, протиставляє “доблесних” русинів “хижим скіфам (татарам), байдужим до смерті волохам (румунам), диким мосхам (росіянам), безтурботним ляхам (полякам) та міцним духом литвинам”³².

У тогочасних літературних джерелах з України під “руським народом” розуміють у першу чергу українців, хоча білорусів теж часто (але далеко не завжди!) зараховували до них. Білорусів нерідко українські інтелектуали зараховували до “литви” (недарма їх тоді в Україні так і називали), інколи “виносили за кадр”, а іноді (але, знову ж, далеко не завжди) приєднували до українців. У польській історіографії саме тоді сформувалася традиція, яка тривала аж до XIX ст., теж зараховувати Білорусь до Литви і, на відміну від України, не виділяти її в самостійну етнічно-етнографічну одиницю³³.

Таке ставлення до білорусів впливає з того, що в їхній етнічній самосвідомості не існувало чітко вираженого “верхнього”, ідеологічно сформованого протоінтелігенцією, тобто книжниками (а згодом і власне інтелігенцією), рівня, або ж він був слабо виражений. Для білорусів досліджуваної епохи, очевидно, були характерні певні риси етнічності в латентному стані³⁴, хоча повністю етносом у латентному стані їх назвати, гадаємо, не можна. Якоюсь мірою для українськобілоруської спільноти, яка, увійшовши (українці лише частково) до спільних політичних утворень і будучи об’єднаною різними комунікаціями, становила певну метаєтнічну спільність, можливо, були характерні деякі риси етнічної і навіть мовно-культурної неперервності, особливо з погляду білорусів. Риси такої неперервності на українськобілоруському етнічному просторі проявлялися найбільше, як видається, на Поліссі, зокрема Центральному. Водночас повністю вважати польське порубіжжя України й Білорусі, як і українців та білорусів загалом, зоною етнічної неперервності заважають такі обставини. Надприп’ятське Полісся, відносно слабо поєднане історично й культурно як з власне Україною, так і з Білоруссю (у центральній його частині, як ми знаємо, в давньоруські часи існувало навіть своє Турово-Пінське князівство, тобто певна форма державності), завжди становило в етнокультурному сенсі самостійне утворення, тісно пов’язане з місцевим сво-

єрідним геосередовищем. Це мало вплив і на етнічну самосвідомість тамтешнього населення, не кажучи вже про його етнічне підсвідоме³⁵. Тому тут у деяких районах (“здебільшого басейн ріки Прип’яті та її приток”³⁶) до наших днів збереглися сильні прояви крайової самосвідомості, і навіть така локальна самоназва як “поліщуки” (“полешуки”)³⁷, які ще й досі на українських теренах іноді певною мірою протиставляються українській ідентичності та самоназві “українці”. У досліджуваній період, без сумніву, прояви крайової самосвідомості в надприп’ятському Поліссі мали бути ще сильнішими. Стосовно “поліщуків” зазначимо, що вони, очевидно, генетично пов’язані з давньоруським земельним етносом турівців, будучи його своєрідним етнічним залишком, що, з утратою державності (князівства), змінив самоназву і великою мірою втратив характерні ознаки власне етносу. (Аналогічний релікт давньоруських земельних етносів – спільнота з назвою “севрюки” – існував у той час і на українсько-російському етнічному порубіжжі, а саме на теренах Сіверської землі. Севрюки були в XVII ст. асимільовані українцями та росіянами в ході широкомасштабних міграційних процесів.³⁸). Означеному етнічному реліктові давньоруських часів удалося вижити на українсько-білоруському порубіжжі завдяки своєму периферійному положенню стосовно центрів етнічної консолідації українців та білорусів, а також через своєрідність місцевого геосередовища. Але сусідство з такими великими етносами як українці й білоруси стало на заваді перетворенню його на власне етнос. На етнічно-етнокультурну своєрідність Полісся неодноразово звертали увагу дослідники. Наприклад, О. Курочкін, вивчаючи поширення обряду “Коза” на українсько-білоруському порубіжжі, прийшов до такого висновку: “Поліський обрядовий комплекс «Коза», як і поліська соха, поліський антропологічний тип, специфічні дифтонги «yo», «ye» – це ті ознаки своєрідності, що підтверджують існування в минулому монолітного діалектно-етнографічного регіону Полісся, населення якого потім увійшло до складу українського та білоруського народів”³⁹. Слід мати на увазі, що всетаки за рядом етнокультурних ознак поліське населення південніше Прип’яті в більшості районів

споріднене саме з жителями власне українських теренів, а не білоруських. У західній частині регіону, яка в давньоруські часи входила до Волинського князівства, і де тоді проживала північна частина волинців (володимирців), основна етнічна територія яких лежала на території сучасної України, й досі на теренах Білорусі аж до ріки Ясельди поширені українські діалекти⁴⁰.

Серед етнокультурних відмінностей між українцями й білорусами пізньосередньовічно-ранньомодерних часів слід назвати й мовні. Побутували вони не тільки на рівні народного усного мовлення. Як зазначають лінгвісти, незважаючи на те, що книжна мова Великого князівства Литовського була нібито єдиною – “українсько-білоруською”, – все-таки певна різниця між книжними мовами України й Білорусі існувала. Справді, у цій сфері межа виявлялася теж недостатньо чіткою. Проте вона була. Як зауважили дослідники-лінгвісти, незважаючи на те, що, з причини недостатньої кодифікованості та нестійкості мовної норми, літературної мови тоді взагалі не існувало, у книжній мові, в залежності від місця написання пам’ятки, збільшується кількість українізмів чи білорусизмів. Це виявляється і на рівні лексики, й на рівні граматики та синтаксису, зокрема в характерних помилках⁴¹. Наприклад, у діловій мові, якою в Україні в XVI–XVII ст. вели справочинство, навіть на Поліссі неухильно зростав вплив південноукраїнської орфографії, “все наполегливіше з українського півдня закріплювалася геть інакша артикуляція”⁴². Означені відмінності в мові українців і білорусів, безумовно, сприяли усвідомленню етнічної відмінності між ними. Адже, як дуже точно зауважив російський дослідник М. Васильєв, у суспільній свідомості населення в ході етнічного поділу на “нас” і “їх” відбувається ретельний відбір та фіксація не тих рис культури, що ріднять даний етнос з іншими, а тих ознак, які чітко маркують “своїх”, відмежовуючи від іноетнічного оточення⁴³.

Сприйняття білорусів українцями і українців білорусами як “не своїх”, тобто етнічно “чужих”, простежується в історичних джерелах, зокрема в повідомленнях про “своєволю” українських козаків в Україні та Білорусі в кінці XVI – на початку XVII ст. Саме тоді флібус-

тєрський соціум українського козацтва, пройшовши організаційне становлення та інституціалізацію, став заявляти права на “місце під сонцем” і добиватися легітимації в шляхетській Речі Посполитій як “рицарського” стану. У ході козацьких повстань, починаючи з очоленого Криштофом Косинським, українське козацтво заявило права на панування над “Україною”, як у той час називалися прикордонні східноподільські та середньонаддніпрянські краї, та прилеглими до них українськими (в сучасному розумінні) землями, які вважало своєю територією. Зокрема, козаки Северина Наливайка і Григорія Лободи під час походів на Волинь та на українське Полісся 1595 р. порядкують тут, як на власній території, самовільно беруть з населення контрибуцію, як плату за свою службу королеві, втручаються в міжконфесійні суперечки⁴⁴. У ході цих “своєвольних”⁴⁵, як їх названо в офіційних документах, виступів українські козаки неодноразово робили напади на сусідню Білорусь, де поводитися вже як на “чужій” території. Це видно з масштабів їхньої “своєволі”, яка проявлялася там набагато ширше й інакше, ніж на українських теренах, де вони нападали на маєтки лише супротивників козаків, таких як прихильники унії ін. У Білорусі козаки не просто силою відбирали в місцевих мешканців різне добро, але й брутально грабували усіх їх без розбору, а коли ті наважувалися дати відсіч, то брали штурмом їхні міста й укріплення, завдаючи “великих шкод і утисків” та вбиваючи тих, хто виступав проти них зі зброєю. Зокрема, у 1590-х роках таких нападів зазнали Слуцьк, Бобруйськ, Могилів та інші міста з округами⁴⁶. (Вважаємо за потрібне наголосити, що означена розбійницька поведінка козаків на білоруських землях не свідчить про їхній “бандитизм”, у чому інколи звинувачують козаків автори певної ідеологічної заангажованості. Річ у тім, що саме таким чином тоді поводитися на території противника війська всіх країн і народів, разом із благородними рицарями та шляхтою. Така поведінка була властива в досліджувані часи “людям війни” стосовно всіх інших соціальних верств⁴⁷. Більше того, сміємо стверджувати, що й у нашу епоху вона нерідко має місце під час збройних конфліктів, згадаймо хоча

б недавні балканські події. Тепер означена поведінка одностайно піддається осудові, а тоді для вояків була своєрідною нормою.)

У документах, що походять з білоруських теренів, теж бачимо ставлення до українських козаків як до “чужих”. Зокрема, у постанові шляхти новгородського повіту від 1 листопада 1593 року козаків названо “неприятелем”, від нападу якого “добрі сини вітчизни” зобов’язані її захищати⁴⁸. Вітчизною тут називають саме литовсько-білоруські терени. Литовський гетьман Криштоф Радзивілл, збираючи ополчення шляхти Віленського воєводства проти козаків С. Наливайка, у своєму листі 1595 р. теж пише про загрозу “нашій вітчизні” (тобто Литві, що включала білоруські землі) з боку українських козаків, як її ворогів⁴⁹. Берестейська шляхта, прохаючи Радзивілла про допомогу, вказує на необхідність боронити Велике князівство Литовське від “свавільних” козаків, які вторглися на його територію⁵⁰.

1602 р. козаки, які поверталися територією Білорусі з Інфлянтської війни, і яким королівська адміністрація заборгувала платню, у відповідь на розквартирування коронними властями жовнірів на “їхній” території – Україні, застосувавши необхідні засоби військового мистецтва, взяли штурмом білоруські міста Полоцьк, Вітебськ та Могилів, що лежали на їхньому шляху, знищивши гарнізони й ополчення і розграбувавши та сплюндрувавши їх, а також навколишні повіти⁵¹. Тут чітко простежується ставлення українських козаків до білоруських теренів як до “чужих”, чи принаймні “не своїх”, мешканців яких можна грабувати і вбивати у відповідь на грабунки жовнірів в українських землях. Прикметним є той факт, що козаки – ветерани Інфлянтської війни – зі вступом на українські терени грабунки відразу ж припинили, бо це вже була “своя” земля.

Події Хмельниччини і справді сприяли поглибленню усвідомлення межі між українцями та білорусами. Як уже зазначалося, українці й білоруси періоду до Козацької революції середини XVII ст., входячи до складу спільного польсько-литовського державного утворення, становили певну метаєтнічну спільність. І саме події Хмельниччини її зруйнували. Слід зазначити, що еліта створеної Богданом Хмельницьким козацької держави намагалася при-

єднати до підконтрольних їй територій і південні білоруські землі. Зокрема, про це йшлося в ході переговорів Б. Хмельницького з королівськими комісарами, а також у Гадяцьких статтях 1658 р.⁵² М. Грушевський також зазначав: “Укладаючи трактат з Турцією, Дорошенко зачеркнув для Русі границі – з одного боку до Перемишля і Самбора, з другого – до Висли, в третю сторону до Немана, в четверту – до Сівська і Путивля”⁵³. Але при цьому козацька еліта чітко відрізняла українські і білоруські терени, що видно вже з тексту згадуваної Гадяцької угоди (зокрема при переліченні власне українських воєводств, а також єпископій і архимандрій та ін.⁵⁴). Уявлення про етнічну територію українців (русинів), притаманні козацькому середовищу, простежуються і в інших джерелах XVII ст. Наприклад, у створеному 1670 р. в колі старшинського роду Дворецьких полемічному творі “Пам’ять” вказано, що православне руське населення проживає “в Полщі, в Подгорю, на Вольню, на Подлящю и в Литве, на Білої Русі и в Україні”⁵⁵. Тобто лише українські (в сучасному розумінні) землі конкретизуються через назву окремих регіонів і таким чином вирізняються серед інших країн, що входили до складу поліетнічної Речі Посполитої. Ці ж інші – Польща, Литва, а також Білорусь – називаються як окремі цілісні країни. Україна як власне козацька територія виділяється окремо серед інших земель Русі-України.

Ставлення до білорусів як до “не своїх” виявляється і в проханні запорожців до московського царя Олексія Михайловича від 26 листопада 1657 р. призначити їм іншого гетьмана замість Івана Виговського. Зокрема, одним із вагомих аргументів є те, що І. Виговський “...не любь... потому что онъ Литвинь”⁵⁶. Насправді, як відомо, він походив зі Східної Волині, нинішньої Житомирщини (з околичної шляхти Заушшя, із села Вигов)⁵⁷, але для нас важливо не спотворення фактів запорожцями, а те, що литвини названі тут “нелюбими” для українців чужинцями. Також у прислів’ї, наведеному українським поетом Климентієм Зіновієвим у кінці XVII – на початку XVIII ст., що стосується білорусів, звучить насмішка (“За тоє Литва кошеллями бьеться”⁵⁸). За нею проглядається відповідне ставлення українців до литвинів: хоч і не такі “чужі” як татари – одвічні супротивники українців у Дикому Полі та ще й

чужої віри (їх К. Зіновіїв взагалі протиставляє “людям”), але й не “свої”, оскільки мають дивні звичаї. Саме таке ставлення до литвинів (білорусів) і уявлення про них як про людей з дивними звичаями, що нерідко знаються з нечистою силою, пізніше фіксуються українськими етнографами другої половини XIX – початку XX ст.⁵⁹

На завершення зазначимо, що проблема етнічних відмінностей між українцями та білорусами та міжетнічного порубіжжя в середньовічно-ранньомодерні часи ще чекає на дослідників. Подальші студії дозволять конкретизувати та уточнити, а можливо, у чомусь і спростувати висловлені тут міркування.

¹ Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы “круглого стола” // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 13.

² Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 274.

³ Про роль інформаційних комунікацій у творенні етнічних спільнот див.: Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989. – С. 17–40; Szykiewicz S. Silwa ethnicum // Konflikty etniczne. Źródła – typu – sposoby rozstrzygania. – Warszawa, 1996. – S. 319.

⁴ Див. про це: Балушок В. Етногенез українців. – К., 2004. – С. 134–196. Матеріал наведений у книзі, достатньо переконливо показує, що “давньоруської народності”, якщо під нею розуміти власне етнос, а не певне об’єднання етносів (наприклад, метаєтнічну спільність), ніколи не існувало.

⁵ Про етнічні й мовно-культурні неперервності див.: Шнирельман В. А. О первобытной этнической непрерывности // Расы и народы. – М., 1989. – Вып. 19. – С. 33 і наст.

⁶ Балушок В. Етногенез українців. – С. 49–133.

⁷ Про археологічні культури, витворені слов’янами в розглядувану епоху, у тому числі про лука-райковецьку культуру в комплексі всіх її компонентів, див.: Баран В. Д. Давні слов’яни. – К., 1998.

⁸ Баран В. Давні слов’яни. – С. 147, а також 107, 109, 212.

⁹ Жучкевич В. А. К вопросу о балтийском субстрате в этногенезе белорусов // Советская этнография. – 1968. – № 1. – С. 109, 110.

¹⁰ Аналіз етнокультурної ситуації в Давній Русі див.: Балушок В. Етногенез українців. – С. 92–133.

¹¹ *Томашевський А. П.* Природно-господарський аспект заселення басейну р. Тетерів у середньовічні часи // *Археологія*. – 1992. – № 3. – С. 55 та ін.

¹² Термін “земля” у давньоруських джерелах тотожне сучасному термінові “країна”. Землями в них називаються лише ті давньоруські державно-політичні утворення удільного періоду, які були фактично незалежними країнами в рамках політичного конгломерату Давньої Русі. Відповідно не будь-яке князівство було “землею”. Так, Руську землю склали два князівства – Київське і Переяславське (Горский А. О древнерусских “землях” // *Ruthenica*. – К., 2002. – Т. 1).

¹³ *Балушок В.* Етногенез українців. – С. 148–170.

¹⁴ Сучасний медієвіст О. Головка вважає некоректним вживання терміна “Турово-Пінське князівство” (див.: Головка О. Побужжя в контексті політичного розвитку Південно-Західної Русі (X – перша половина XIII ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. – К., 2002. – Вип. 2. – С. 74 (прим. 7)).

¹⁵ Там само. – С. 62.

¹⁶ *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – К., 1980. – С. 120, 121; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. II. – С. 308 і наст.; *Ефименко А. Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 53, 73, 74.

¹⁷ *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К., 1991. – С. 3, 4; див. також: *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982. – С. 116 і наст.; *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. – К., 1990. – С. 317; *Хабургаев Г. А.* Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – М., 1979. – С. 149.

¹⁸ *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К., 1968. – С. 129, 130; *Брайчевський М. Ю.* Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року) // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. – Т. ССХХV. Праці історико-філософської секції. – Л., 1993. – С. 155.

¹⁹ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2. – С. 369.

²⁰ Детально див.: *Балушок В.* Етногенез українців. – С. 171–181.

²¹ Про політичні події середини XIII ст. див.: *Головка О. Б.* Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розви-

тку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006. – С. 307–354.

²² Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 520, 606, 622, 623, 624, 658, 683, 689, 700, 740, 741, 863.

²³ *Насонов А. Н.* “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951; *Генсьорський А. І.* Термін “Русь” (та похідні) у Древній Русі і в період формування східнослов’янських народностей і націй // *Дослідження і матеріали з української мови*. – К., 1962. – Т. 5. – С. 18–21.

²⁴ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. 1. – С. 549; *Чаквін І. У.* Литвіны, Ліцвіны // *Етнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя*. Мінск, 1989. – С. 291; *Чаквін І. В., Терешкович П. В.* Из истории становления национального самосознания белорусов // *Советская этнография*. – 1990. – № 6. – С. 44, 51, 52 (прим. 9).

²⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 4. – С. 86, 87; *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – С. 88, 89.

²⁶ *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – С. 61.

²⁷ Про стан дослідженості литовського періоду історії України див.: *Кириченко К.* Історія Великого князівства Литовського в українській історіографії 1991–2003/4: основні тенденції // *Ruthenica*. – К., 2005. – Т. 4.

²⁸ *Шевченко І.* Некоторые замечания о политике константинопольского патриархата по отношению к Восточной Европе в XIV в. // *Славяне и их соседи*. – Вып. 6. Греческий и славянский мир в средние века и раннее новое время. – М., 1996. – С. 134. Слід мати на увазі, що погляди на географічні межі Малої Росії в означені часи в уявленнях тодішніх людей не завжди збігалися з територією сучасної України, зокрема, до її складу інколи не включали Київ, зате зараховували білоруські і навіть частково литовські землі (див.: *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – С. 273–276).

²⁹ *Яковенко Н.* Здобутки і втрати Люблінської Унії // *Київська старовина*. – 1993. – № 3 (300). – С. 81.

³⁰ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. 3. – С. 11, 37, 72, 94, 96, 109, 110, 116, 118, 126, 145.

³¹ *Сас П. М.* Політична культура українського суспільства. – К., 1998. – С. 67, 68.

³² *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997. – С. 174.

33 Такий підхід див.: Bystroń J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII. – Warszawa, 1976. – Т. I. – С. 34–41.

34 Про латентну форму етнічної самосвідомості й етносу див.: Бромлей Ю. В. Еще раз о многообразии этничности // Расы и народы. – М., 1989. – Вып. 19. – С. 27, 28; Арутюнов С. А. Фантом безэтничности // Там само. – С. 22, 23.

35 Про роль підсвідомого в етнічному житті і про зв'язок спільноти на ментальному рівні з етнічною нішею, яку вона займає, див.: Балущок В. Сутність етнічного й етнічні ніші // Практична філософія. – 2007. – № 2.

36 Кирчів Р. Поліщуки // Наука і суспільство. – 1989. – № 10. – С. 32.

37 Цікавою видається історія етноніма “поліщуки” (“полешуки”), ще по-справжньому не досліджена. У цьому зв'язку зазначимо, що в інвентарі маєтку Полонського за 1598 р. ми побачили прізвище Полешко (Poleszko), без сумніву, пов'язане з означеним етнонімом, що, судячи з цього факту, побутував у той час (Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – С. 125).

38 Русина О. Сіверська земля у складі Велико-го князівства Литовського. – К., 1998. – С. 41.

39 Курочкін О. Українські новорічні обряди: “Коза” і “Маланка” (з історії народних масок). – Опішне, 1995. – С. 295 та ін.; див. також: Кирчів Р. Поліщуки. – С. 33–35.

40 Кузеля З. Племянний розподіл і етнографічні групи // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1994. – С. 196 (карта), 199; Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колицки”. – К., 2001. – С. 67, 68.

41 Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы “круглого стола” // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 31.

42 Мойсієнко В. Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови // Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – С. 9, 11.

43 Васильєв М. А. Следует ли начинать этническую историю славян с 512 года? // Славяноведение. – 1992. – № 2. – С. 11.

44 Жерела до історії України-Руси. – Л., 1908. – Т. 8. – С. 68–70; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 208–210.

45 Люди середньовіччя та ранньомодерних часів мусили жити, як тоді вважалося, не своєю, а Божою волею, тобто в рамках тради-

ційних унормованих порядків, що, на думку тодішніх жителів, були введенні Богом. Той, хто жив своєю волею – “своєвольники” вважали порушниками Божих порядків і дуже небезпечними для “нормальних” людей особами (див.: Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984. – С. 175, 178, 183).

46 Жерела до історії України-Руси. – С. 74; Грушевський М. Історія України-Руси. – С. 209, 210.

47 Детально про це див.: Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 189–208.

48 Жерела до історії України-Руси. – С. 74, 75.

49 Там само. – С. 76.

50 Там само. – С. 77.

51 Там само. – С. 101–103; Грушевський М. Історія України-Руси. – С. 318, 319; Полное собрание русских летописей. – М., 1975. – Т. 32. – С. 189 (Баркулабівський літопис).

52 Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 81; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – С. 316–325.

53 Грушевський М. Хмельницький і Хмельницина. Історичний ескіз // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1898. – Т. XXIII–XXIV. – С. 29; див. також: Його ж. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Кн. 2. – С. 1329; Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – С. 316, 320, 321, 324.

54 Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. – С. 316, 323, 324.

55 Мищик Ю. Пам'ять (1671 р.) – український полемічний твір // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2001. – Т. 8/9. – С. 309.

56 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1872. – Т. VII. – С. 192.

57 Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 233.

58 Зіновійів Климентій. Вірші. Приповіді посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. Вступна ст. В. П. Колосової та І. П. Чепіги. Іст.-літ. коментар В. П. Колосової. – К., 1971. – С. 227.

59 Див., напр.: Ревякин П. Вовкулаки (невролитвины) // Основа. – 1861. – № 11, 12; Кравченко В. Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали), зібрані Васильом Кравченком. – Житомир [б. р.]. – С. 11, 17, 25–28 та ін.